

ЛЕКСИКОГРАФІЯ ТА МІЖМОВНІ ЗВ'ЯЗКИ

УДК 808.3 – 541.2

Анна Середницька

Національний університет «Львівська політехніка»

ВІДОБРАЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ ПОЯВИ СЕМАНТИЧНО-ПОХІДНИХ ЗНАЧЕНЬ ДІЄСЛІВ У ІДЕОГРАФІЧНОМУ СЛОВНИКУ ДІЄСЛІВ ПЕРЕМІЩЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

© Середницька А., 2007

Статтю присвячено описові семантичної структури багатозначних дієслів переміщення. Описано п'ять основних причин появи вторинних, семантично-похідних значень у семантичній структурі дієслів переміщення. Розглянуто, як багатозначність дієслів впливає на структуру ідеографічного словника дієслів переміщення, визначаючи поділ лексико-семантичних варіантів одного слова за різними статтями словника.

The article describes the design principles of the ideographic dictionary of Ukrainian verbs (fragment, conceptual field verbs of motion) and examines the related theoretical problems of its creation.

Ідеографічний словник має ономаціологічне спрямування від понять до слів. Його реєстровими одиницями є поняття, кожному з яких підпорядкована словникова стаття – множина слів, які виражають це поняття в мові. Ідеографічна лексикографія має багату традицію в зарубіжному мовознавстві – словники П. М. Роже, Е. Блана, П. Буасьєра, Х. Касареса, Р. Галліга і В. фон Вартбурга, Ф. Дорнзайфа. Російські філологи уклали низку лексикографічних праць ідеографічного типу, до яких належать словники Ю. М. Караулова [8], В. В. Морковкіна [6], О. С. Баранова [2]. Останнім часом з'явилися надзвичайно цікаві, новаторські тлумачні словники російської мови під редакцією Н. Ю. Шведової [9] і Л. Г. Бабенко [12], у яких тлумачення слів поєднано з їхнім ідеографічним описом.

Однак лексика української мови, за винятком іменників, ще не була предметом ідеографічного опису [11]. Саме тому предметом нашого дослідження стали 8000 лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) дієслів, які позначають поняття переміщення. Ці 8000 ЛСВ ми поділили на 57 словникових статей, очолених 57 концептами.

Джерелом для вибору дієслів переміщення став тлумачний словник української мови (СУМ) [10], тому що там найдокладніше проаналізована семантична структура слова. Одиницями словника є окремі ЛСВ багатозначних слів, оскільки первинне і похідні ЛСВ одного слова можуть стосуватися різних понять і входити до різних статей словника.

Мета цієї праці – встановити, яким чином розвиток похідних значень у семантичній структурі дієслів переміщення впливає на проведення ідеографічної класифікації, зокрема, на поділ ЛСВ за статтями словника, синонімічними рядами в межах цих статей, словотвірними групами. Отримані результати уможливають проводити ідеографічну класифікацію дієслівної лексики інших семантичних полів.

Семантична структура багатозначного дієслова містить низку ЛСВ, серед яких виділяють первинне (номінативно-непохідне) значення й утворені від нього номінативно-похідні та переносні значення. Номінативно-непохідне значення прямо співвіднесене з позамовною дійсністю, натомість другорядні значення є значною мірою внутрішньолінгвістичними, зумовленими зв'язками між словами, і виникають унаслідок переосмислення основного значення у процесі його входження в різні контексти [3, с. 179; 7, с. 421; 13, с. 35; 14, с. 34].

Первинне значення дієслова існує у свідомості мовця незалежно від контексту. Натомість для окреслення повної картини семантичної структури дієслова, яка містить і вторинні значення, контекст необхідний. Відірвані від контексту дієслова створюють труднощі для ідеографічного аналізування, яке потребує співвіднесення слова з певним поняттям. У нашій праці роль контексту виконує стаття тлумачного словника [10], яка, крім дефініції, подає приклади вживання різних ЛСВ дієслова в мовленні у вигляді ілюстрацій – фрагментів художніх текстів.

Типи мотиваційної структури багатозначного слова бувають різними. Вторинні значення можуть походити від першого значення, а можуть розгортатися лінійно: на основі першого значення утворене друге, а друге значення є мотиваційним для третього тощо. Але для більшості дієслів переміщення характерний перший тип семантичної структури слова, при якому всі інші значення утворюються від першого, основного значення. Використовуючи матеріали тлумачного словника [10], можна виділити п'ять основних причин появи вторинних значень у семантичній структурі дієслів переміщення.

1) Вторинні ЛСВ можуть утворюватися внаслідок появи додаткової диференційної ознаки, при цьому інтегральна ознака залишається незмінною. Наприклад, в основі двох ЛСВ дієслова *бродити* лежить інтегральна ознака «переміщатися кроками», а відмінність між ними полягає лише в диференційних ознаках «повільно», «безцільно», «по воді»: *бродити1 недок.* ‘повільно ходити без певної мети й напрямку; блукати’, *бродити1// недок.* ‘повільно ходити по мілкій воді, болоту’.

Такий тип багатозначності – це своєрідні варіації поняття ходи. Диференційні ознаки, що входять до значень наведених вище ЛСВ, вказують на різні аспекти, обставини процесу ходи. У такому разі семантично похідний ЛСВ належить до тієї самої статті ідеографічного словника **Переміщатися кроками**, що й перше, основне значення слова *бродити1*, але вони входять у різні синонімічні ряди: «*Ходити безцільно (вештатися)*» та «*Ходити у рідині, по грузькій поверхні (бродити)*».

2) Похідні значення можуть виникати внаслідок такої сильної актуалізації потенційної диференційної ознаки дієслова, що змінюється його інтегральна ознака. Прикладом такого переосмислення номінативно-непохідного значення *плисти1* ‘пересуватися у воді або по воді в якомусь напрямку за допомогою певних рухів тіла, спеціальних органів або знарядь’ є дієслово *плисти4* ‘йти плавною ходою’, яке змінило інтегральну ознаку «переміщатися в рідині» на «переміщатися кроками» внаслідок того, що акцент змістився на диференційну ознаку «плавність переміщення». Відомо, що будь-які рухи у воді характеризує плавність, але у ЛСВ *плисти4* ця ознака стає вагомішою. Унаслідок зміни семної структури дієслово вже не входить до статті **Переміщатися в (по) рідині**, а опиняється у статті **Переміщатися плавно**. Аналогічні процеси відбулися з ЛСВ *повзти2* ‘повільно іти’, яке перейшло до статті **Переміщатися кроками**, хоча його семантичне твірне *повзти1* належить до статті **Переміщатися, повзучи**. Аналогічно ЛСВ *бігти3 перен.* ‘швидко текти, плинути’ починає вказувати на швидке переміщення рідини й опиняється у статті **Переміщатися (про) рідину**, тоді як *бігти1* належить до статті **Переміщатися бігом**.

3) Похідні значення можуть виникати внаслідок поєднання першого, номінативно-непохідного значення дієслова з іменниками, що належать до різних сфер дійсності. Як відомо, у синтагматичному ланцюзі дієслова виконують роль пояснювального слова-аналізатора, тому їхнє значення частково залежить від лексичного значення пояснюваного слова (іменника) [1, с. 35; 4, с. 37; 7, с. 421]. Оскільки семантика дієслів є універсальною, те саме слово (наприклад, *літати*) може стосуватися предметів, що належать до різних сфер дійсності. Внаслідок цього виникає поділ

значення *літати* на ЛСВ за сферами предметного світу: літати може птах або комаха, людина як пасажир або пілот, літальні апарати, неживі предмети, скупчення пари тощо. Така зміна значення відображена у визначенні ЛСВ через пряму вказівку на сферу дійсності: *летіти1* ‘пересуватися в повітрі за допомогою крил (про птахів, комах)’, *летіти1//* ‘пересуватися в певному напрямі на літальних апаратах (про пасажирів або пілота)’, *летіти1//* ‘пересуватися, переміщатися в повітрі (про літаки, ракети)’, *летіти1// недок.* ‘пересуватися в повітрі завдяки певній зовнішній силі (вітру, поштовху і т. ін.)’. Якщо дієслово набуває певного значення у поєднанні тільки з чітко визначеним актантом, його обов’язково вказують у визначенні: *ходити3* ‘плавати (про рибу і морських тварин)’, *скакати4* ‘бігти навскач з великою швидкістю (про коней)’, *гратися 2* (робити швидкі, різного напрямку рухи (про комах, птахів, риб)’. У випадку модифікації значення дієслова внаслідок зміни сфери дійсності його ЛСВ не завжди входять до різних статей ідеографічного словника. Наприклад, усі перелічені ЛСВ дієслова *летіти* належать до однієї статті. Проте в багатьох випадках зміна предметної сфери стає причиною переходу ЛСВ до іншої статті. Наприклад, ЛСВ *скакати1* ‘робити стрибок, стрибки, стрибати’ належить до статті **Переміщатися стрибками**, а *скакати4* ‘бігти навскач з великою швидкістю (про коней)’ – до статті **Переміщення тварин**; *гопцювати1* ‘те саме, що танцювати’ – до статті **Переміщатися, танцюючи**, а *гопцювати2* ‘скакати (про коней)’ – до статті **Переміщення тварин** тощо. Унаслідок зміни сфери дії дієслово *бродити2 недок., перен.* ‘повільно рухатися, пересуватися (приклад – туман)’ перейшло до статті **Переміщатися (про туман)**, а дієслово *набігати1//* ‘швидко виникати, починатися, налітати (бура, вітер)’ – до статті **Переміщатися (про повітряні маси)** тощо.

У перелічених вище випадках окремі ЛСВ дієслова виникають унаслідок того, що дію виконують різні діячі чи явища (суб’єкти дії). Проте можлива поява нових ЛСВ об’єктного типу: *сипати1* ‘змушувати падати куди-небудь, поступово випускаючи щось сипке або дрібне’, *сипати3 перех.* ‘наливати з однієї посудини в іншу рідку страву’. У цьому випадку появу нового ЛСВ спричинили властивості об’єкта, який піддається переміщенню. ЛСВ *сипати1* і *сипати3* опиняються у різних статтях: **Переміщатися (про сипку речовину)** та **Переміщатися (про рідину)**.

4) Деякі найчастотніші дієслова переміщення (*ходити, іти, летіти, плисти, бігти*) можуть розширювати своє значення, вказуючи на інший спосіб переміщення. Крім того, вони здатні цілком абстрагувати своє значення, повністю втрачаючи співвіднесеність з певним способом переміщення.

Розширюючи своє значення, ЛСВ починають вказувати на інший спосіб переміщення, внаслідок чого ми уміщаємо їх в іншу статтю. Наприклад, ЛСВ *іти2//* ‘пливти, розходитися по поверхні води’ вказує на переміщення по поверхні води, на відміну від його семантичного твірного *іти1*, що називає переміщення кроками.

Максимальним виявом абстрагування значення цих дієслів є те, що вони розвинули здатність виступати в значеннях, нейтральних до ознаки характеру переміщення, середовища і способу переміщення [4, с. 24]: *іти2//* ‘рухатися в якомусь напрямі (про види транспорту та інші засоби пересування): їхати, плисти, легіти’, *простувати1// недок.* ‘рухатися в певному напрямку; переміщатися, прямуючи куди-небудь’, *сунути3 недок., неперех.* ‘іти, рухатися, пересуватися і т. ін. в якому-небудь напрямку’ тощо. Особливо притаманний цей тип багатозначності для дієслова *іти* та його різноспрямованого відповідника *ходити*, яким ще у давньоруській мові була властива розгалуженість ЛСВ [5, с. 34].

Іноді це явище абстрагування значення дієслова супроводжує актуалізація потенційної диференційної ознаки «швидко», «повільно» тощо. Дієслова *летіти3 перен.* ‘дуже швидко переміщатися; мчати, нестися1’, *літати3* ‘дуже швидко, стрімко ходити, бігати, їздити тощо’ внаслідок більшого акцентування ознаки швидкості переміщення перейшли зі статті **Переміщатися, летячи** до **Переміщатися швидко**. Дієслово *бродити2 недок.* ‘повільно рухатися, пересуватися’ опинилося у статті **Переміщатися повільно**, хоча його семантичне твірне *бродити1* належить до статті **Переміщатися кроками**. Аналогічні зміни відбулися з дієсловом *бігти2 перен.* ‘швидко рухатися (їхати, котитися) в якому-небудь напрямі’.

5) Для дієслів також характерний фразеологічний перенос значень – перенесення значення, якого дієслово набуває у фразеологічному звороті, на одне з його периферійних значень: наприклад, «хилити розмову» – *хилити*² *куди, до чого, неперех., перен., розм.* ‘навертати, спрямовувати до чого-небудь розмову, дію і т. ін.; гнути’. Проте такі ЛСВ втрачають значення переміщення, а тому не входять до складу нашого ідеографічного словника.

Як бачимо, для дієслів переміщення властива значна семантична гнучкість, яка дає змогу детально й повно охопити лексичними засобами всю сферу позамовної дійсності, яка стосується процесів переміщення. Варіювання значень відбувається внаслідок появи нових диференційних ознак; зміни співвідношення семантичної вагомості різних ознак одного ЛСВ; зміни сфери дійсності – предмета, який переміщається чи сам зазнає переміщення під впливом сторонніх сил; розширення значення, яке дає змогу номінувати інші сфери дійсності; узагальнення значення дієслова до того ступеня, що воно стає універсальним, утративши зв'язок з якимось конкретним характером переміщення, типом середовища чи способом переміщення; фразеологічного переносу значень. Усі ці семантичні явища стають передумовою до процесів вторинної номінацій, появи номінативно-похідних дієслів.

1. *Алектрова П. П. Отражение некоторых особенностей сочетаемости в толкованиях значений глаголов // Современная русская лексикография, 1981. – Л.: Наука, 1983. – С. 34–47.* 2. *Баранов О. С. Идеографический словарь русского языка. – М.: ЭТС, 1998. – 840 с.* 3. *Виноградов В. В. Русский язык. – М.: Высшая школа, 1986. – 639 с.* 4. *Ибрагимова В. Л. Семантическое поле глаголов движения в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.: 10. 02. 01. / Башк. гос. ун-т. им. 40-летия Октября. – Уфа, 1975. – 25 с.* 5. *Кузнецова А. И. О типах смысловых отношений в группе глаголов движения в древнерусском языке // Вестник МГУ. – Филология, журналистика. – Серия 7. – 1961. – № 1. – С. 34–48.* 6. *Лексическая основа русского языка: Комплексный учебный словарь / В. В. Морковкин, Н. О. Беме, И. А. Дорогонова, т. Ф. Иванова, И. Д. Успенская; Под. ред В. В. Морковкина. – М.: Русский язык, 1984. – 1186 с.* 7. *Общее языкознание. Внутренняя структура языка. – М.: Наука, 1972. – 564 с.* 8. *Русский семантический словарь: Опыт автоматического построения тезауруса: от понятия к слову / Ю. Н. Караулов, В. И. Молчанов, В. А. Афанасьев, Н. В. Михалев. – М.: Наука, 1982. – 566 с.* 9. *Русский семантический словарь: Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений. – т. 2: Имена существительные с конкретным значением / Под. общ. ред. Н. Ю. Шведовой. – М.: Азбуковник, 2000. – 674 с.* 10. *Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.* 11. *Сніжко Н. В., Сніжко М. Д. «Ідеографічний тезаурус» як інформаційно-довідкова система при вивченні закономірностей структурно-функціональної організації лексики // Мовознавство. – 1996. – № 4–5. – С. 23–28.* 12. *Толковый словарь русских глаголов: Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы / Под. ред Л. Г. Бабенко. – М.: АСТ-Пресс, 1999. – 704 с.* 13. *Украинский семантический словарь: Проспект. – К.: Наукова думка, 1990. – 264 с.* 14. *Уфимцева А. А. Семантика слова // Аспекты семантических исследований. – М.: Наука, 1980. – С. 5–80.*